

COMMONS

of the House of Commons

in the year 1830

1830 — 1830

J. PRASSE

Ora et labora.

W historii nowoczesnego wielkiego przemysłu, nieobejmującej jeszcze jednego wieku, stulecie firmy krajowej jest doniosłym faktem społecznym. Świadczy on o trwałości wysiłków indywidualnych i zbiorowych, zmierzających systematycznie do rozszerzenia zakresu działalności, doskonalenia organizacji pracy i wzmożenia jej wydajności w tak ważnej dziedzinie wytwórczości, jaką jest przemysł włókienniczy w Polsce.

Składając w ręce społeczeństwa Księgę Pamiątkową z okazji stulecia Towarzystwa Akcyjnego Pabjanickich Fabryk Wyrobów Bawełnianych „Krusche i Ender” w Pabjanicach, Zarząd spełnia powinność obywatelską, aby przez wszechstronne zobrazowanie dokonanych już prac służyć, jeżeli nie wzorem, to przykładem dla innych, w myśl zasady, iż nie jest zasługą, lecz obowiązkiem każdego pokolenia dzieło, w dziedzictwie otrzymane, nie tylko zachować, lecz rozwinąć, doskonalic, własnym wysiłkiem dorobek powiększyć dla dobra i pożytku kraju.

Pabjanice 1926 r.

ZARZĄD
Towarzystwa Akcyjnego
Pabjanickich Fabryk Wyrobów Bawełnianych
„KRUSCHE i ENDER”
w Pabjanicach.

PRZESZŁOŚĆ I STAN MIASTA W OKRESIE POWSTANIA FIRMY.

Powstanie Pabjanic odległych sięga czasów. Początkowo wieś, stanowiąca własność kapituły krakowskiej, podniesione do rzędu miast w wieku XIV-ym, Pabjanice rozwijały się intensywniej w drugiej połowie XVI-go stulecia, t. j. w okresie rozkwitu ekonomicznego włości kapitulnej, gdy w mieście powstały dwie pomnikowe budowle: kościół parafjalny św. Mateusza i Zamek. Następnie zniszczone dwukrotnie pożarami w roku 1639-ym i 1760-ym, nawiedzono trzykrotnie morowem powietrzem w latach: 1625, 1630 i 1656, miasto wyludniło się, zubożało; przez prawie zupełny zanik rękodzieł stało się nędzną miejsciną, której stan opłakany dosadnie opisuje w roku 1773 komisarz w relacji do kapituły:

„W miasteczku Pabjanicach „summa abominatio desolationis dominatur“. (Dr. M. Baruch.—Pabjanice—Rzgów, str. 161). W roku 1794-ym Departament w Berlinie wystosował do Piotrkowskiej Kamery zapytanie, czy nie należałoby zamienić Pabjanic na wieś ze względu na to, „że mieszkańcy głównie żyją z rolnictwa i hodowli bydła, że liczba rzemieślników jest nieznaczna (29)“. W roku 1797-ym nowa klęska pożaru zniszczyła znaczną część miasta.

Okresem znaczniejszego rozwoju Pabjanic jest wiek XIX, szczególnie druga jego połowa. Nędzna miejscina, licząca w pierwszej ćwierci XIX-go stulecia niespełna 200 mieszkańców, w ciągu następnej ćwierci podwaja swą ludność, a w końcu stulecia staje się poważnym ośrodkiem przemysłowym, liczącym z górą 30.000 mieszkańców. Równie szybkie tempo rozrostu ujawniły tylko sąsiednie osady fabryczne: Łódź, Tomaszów-Mazowiecki i Zgierz.

„Przemysł, a w szczególności przemysł tkacki — mówi Dr. M. Baruch, — który się tu zaszczepił, wzbudził miasto do „życia, rozwinął energię mieszkańców, ściągnął obcokrajowców i okoliczną ludność do warsztatów i fabryk. Dzięki „ruchowi przemysłowemu znaczny impuls dostają rzemiosła i handel. Miasto się zabudowuje i zwiększa, zaczyna „kiełkować życie nie tylko na polu ekonomicznym: powstają szkoły i stowarzyszenia, instytucje rządowe i społeczne. „Śmiało rzec można, że główną treścią dziejów Pabjanic w wieku XIX-ym jest historia przemysłu miejscowego“.

Nie wyróżniając się naturalnymi dodatnimi warunkami dla powstania przemysłu (brak rzeki, węgla etc.), najważniejszym czynnikiem jego rozwoju była polityka rządu Królestwa Polskiego, wyrażająca się w systemie protekcyjnym w stosunku do zagranicznych rzemieślników i fabrykantów. Polegał on na

zwalnianiu ich od wszelkich ciężarów i opłat na przeciąg lat 6-ciu, jak również ich synów — od służby wojskowej; miasta, t. zw. rządowe przekształcono na osady fabryczne przez wcielenie gruntów, placów i budynków, w pobliżu położonych, i osadzono na nich fabrykantów na warunkach umiarkowanego czynszu. Po upływie 6-ciu lat ulgowych, Komisja Wojewódzka do roku 1841-go wydawała bezpłatnie drzewo budulcowe każdemu „fabrykantowi“, chcącemu się osiedlić w Pabjanicach. Wreszcie udzielano pożyczek państwowych z funduszy fabrycznych Banku Polskiego na zakłady przemysłowe i zapomogi na budowę domów fabrycznych. Zastosowana była również protekcja celna.

Z urzędowego wykazu wynika, iż w roku 1820-ym w Pabjanicach było siedmiu „fabrykantów“ sukna, posiadających po jednym warsztacie. Wytwórczość, jak widać z powyższego, odbywająca się w niewielkim zakresie, sprowadzała się podówczas wyłącznie do sukiennictwa, które jednak wkrótce ustąpiło innym wyrobom. Już w roku 1825-ym urzędowy wykaz podaje sześciu „fabrykantów“, wytwarzających materiały bawełniane i lniane.

Pierwszym tymczasowym pomieszczeniem osiedlających się w mieście „fabrykantów“ były sale w Zamku i t. zw. oficyna. W roku 1825-ym wykończono pierwszy „wielki rządowy dom fabryczny“ o 20-tu izbach z równą liczbą komór, mających pomieścić tyleż rodzin wraz z warsztatami; każda z nich po 4 warsztaty.

POWSTANIE I ROZWÓJ FIRMY.

Na ten właśnie okres czasu przypada powstanie zaczątków obecnej firmy „Krusche i Ender“ przez osiedlenie się w Pabjanicach jej założyciela ś. p. Bogumiła Krusche, o czym świadczy skrypt L. 5614 z dnia 7-go września 1825 roku:

- 1) „Prezes Kommissyi Woyewództwa Kaliskiego
Do Burmistrza Miasta Pabjanic.

„Zaleca Burmistrzowi Miasta Pabianic, ażeby oddawcom, Grunwaldowi i Krusche, fabrykantom ciągnionej „Bielizny, którzy mają zamiar osiąść w Pabianicach, ile możności iak naylepsze urządził pomieszkanie, a nawet upo-
„ważnia Go do oddania Im Pokoj w Zamku, aż do przybycia Referendarza Stanu Dunina, który te rzecz daley
„rozrządzi. Obowiązkiem także będzie Burmistrza dopilnować, aby naprzypadek Ciś fabrykanci nie wywieźli iakich
„z swoich rzeczy do Łodzi, i iak naylepiey zniemi się obchodził.
„Rapportu o przybyciu tychże oczekuje Prezes Kommissyi Woyewództwa“.

Burmistrz m. Pabjanic pismem z dnia 11-go września 1825 roku zawiadamia Prezesa Komisji Wojewódzkiej jak następuje:

„Burmistrz Miasta Rządowego Pabianice,

„Zaświadcza niniejszym iako Jan Grunwald i Bogumił Krusche Fabrykanci ciągnionej bielizny Stołowej w dniu dzisiejszym do Miasta Pabianic przybyli i wtymże na przyszłość swe stałe zamieszkanie sobie obrać zamierzali, iakoż w Zamku Pabianickim tymczasowie osiedli, przeto Towar iaki pod zarządzeniem W. Burmistrza Miasta Turku znajduie się, tymże pod adresem do podpisanego wydanym być może.

„Do Jasnie Wielmożnego Prezesa Kommissyji Woyewództwa Kaliskiego

„od Burmistrza Miasta Pabianic podaie Rapport na Reskrypt Jaśnie Wielmożnego Prezesa od Turek z dnia 7 Września 1825 roku No. 5614 wydany.
„Stosownie do Reskryptu obok allegowanego ma zaszczyt podpisany Burmistrz w naygłębszey pokorze niniejszy zdać Rapport, to iest, iż 1) Jan Grunwald i 2) Bogumił Krusche z familią, Warsztatami i rzeczami swemi w dniu dzisiejszym do Miasta Pabianic przybyli, i aż do dalszego rozporządzenia Jaśnie Wielmożnego Referendarza Stanu Dunina w Zamku osiedli. Co się zaś tyczy niedozwolenia wyprowadzenia się fabrykantom w inne Województwa tego uroczyście dopilnuię“.

W okresie zaczątków przemysłu włókienniczego ilość „fabrykantów“ równała się ilości tkaczy, czyli, że ówczesny fabrykant był to właśnie tkacz, rękodzielnik, nietylko fabrykujący na własny rachunek osobiście lub przy udziale członków najbliższej rodziny, ale najczęściej był i sprzedawcą wytworzonych towarów, powierzając okreśną sprzedaż członkom swej rodziny.

Powyższe stwierdza konsens z dnia 5-go maja 1834 L. 26002, wydany przez Komisję Województwa Kaliskiego synowi założyciela ś. p. Benjaminowi Krusche:

„Reskrytem z dnia 9-go kwietnia 1825 Komisja Rządowa Przychodu i Skarbu, nie znalazłszy Benjaminą Krusche, w mieście Pabjanicach zamieszkałego, na liście defraudantów, dozwoliła na wydanie mu konsensu na handel kramarski towarami zagranicznymi, skoro innym warunkom ogólnymi przepisami wskazanym za-dosyć uczyni, o czem zawiadamia się tegoż Benjaminą Krusche, ściąga się od niego wynikłe porto od powołanego reskryptu w kwocie groszy trzydzieści. Prezes Komisji Wojewódzkiej“.

Charakterystycznym jest również, jako świadectwo przedsiębiorczości założycieli fakt, że obok towarów włókienniczych własnego wyrobu, drugim artykułem okreśnej sprzedaży była sól, czego dowodem

jest koncesja z dnia 26-go października 1836 roku L. 39551/9362, wydana przez Urząd Gubernjalny Kaliski temuż ś. p. Benjaminowi Krusche na sprzedaż soli w Obwodzie Sieradzkim.

Ten stan fabrykacji stopniowo przekształca się w produkcję przemysłową na większą skalę przy udziale najętej siły roboczej: jak podaje Dr. M. Baruch, w roku 1837-ym na 115 fabryk było 252 warsztatów, w roku zaś 1849-ym na 58 fabrykantów — warsztatów 691.

W roku 1850, gdy fabryka zatrudniała już 220 robotników, Benjamin Krusche sprowadza maszynę parową i stawia pierwsze krosna mechaniczne. Wybudowanie kolei Warszawsko-Wiedeńskiej w roku 1848, zniesienie granicy polsko-rosyjskiej w roku 1851 i zamówienia wojskowe w związku z wojną krymską spowodowały nadzwyczajny rozwój przedsiębiorstwa: liczba zatrudnionych robotników z 295 w roku 1860 wzrosła do 770 w roku 1870.

Z deklaracji, złożonej w Urzędzie Gubernjalnym Kaliskim przez ś. p. Benjamina Krusche w związku z wystawą wyrobów rękodzielniczych i płodów ziemnych, zorganizowaną w Petersburgu w roku 1861-ym wynika, iż zakład przemysłowy, prowadzony pod firmą „Benjamin Krusche“ składa się:

z fabryki towarów bawełnianych, czysto wełnianych, półwełnianych i półjedwabnych; posiadał parową farbiarnię i „blicharnię kartonów“.

Według brzmienia tejże deklaracji urządzenia dokonane były w roku 1829, ulepszenia nastąpiły w roku 1847-ym; zakład zatrudniał 605 robotników, posiadał 2 kotły parowe o sile 16 i 8 P.S. i ogółem 412 sztuk urządzeń mechanicznych.

W ciągu bezmała pół wieku fabryka była wyłączną własnością założycieli i prowadzona była pod ich firmą.

W roku 1874 wstępuje do przedsiębiorstwa jako wspólnik Karol Ender, zięć Benjamina Krusche i współpracownik jego od roku 1872, z powodu czego została firma przemianowana na „Krusche i Ender“. W tym okresie zakłady składały się:

z tkalni o 70 krosnach ręcznych, 156 mechanicznych, farbiarni, drukarni i bielnika; zatrudnionych było 780 robotników, a produkcja roczna wynosiła 43.000 sztuk towaru, wartości około 570.000 rubli złotych.

Z chwilą dopuszczenia eksportu angielskich maszyn włókienniczych do kontynentu i coraz szerszego zastosowania bawełny, jako taniego i nadzwyczaj dogodnego surowca włókienniczego, firma Benjamin Krusche, a w następstwie Krusche i Ender, zaczęła coraz więcej rozwijać wyrób tkanin bawełnianych.

Powstaje wtedy, t. j. w roku 1873, przedzalnia odpadków bawełnianych w celu wytwarzania barchanów drapanych, nieznanych dotąd ani w Polsce, ani w Rosji, które jako ciepły i jednocześnie tani materiał odzieżowy zyskały ogromny popyt.

Zmierzając stale do udoskonalenia wytworów bawełnianych, fabryka zaczęła stopniowo ograniczać produkcję tkanin wełnianych i półwełnianych, przechodząc w roku 1884 na wyłączną fabrykację towarów bawełnianych.

W tym okresie wprowadzono na rynek Kołdry flanelowe, nie wyrabiane wówczas jeszcze przez żadną z krajowych fabryk. Produkcja tych kołder, stale ulepszana, doszła wreszcie do takiej doskonałości, że zjednała fabryce powszechne uznanie klientów i do dziś dnia stanowi specjalność firmy.

W roku 1891 zbudowano przedzalnię bawełnianą cienkoprzędną, rozpoczynając wyrób towarów bieliznianych, który to dział z biegiem czasu rozwinął się nadzwyczaj pomyślnie i stanowi dziś najważniejszą część produkcji.

Należy zaznaczyć, że Karol Ender swoją wiedzą i doświadczeniem dał świeży impuls do dalszego świetnego rozwoju przedsiębiorstwa i dzięki jego energii, pomysłowości i niestrudzonej pracy, zakłady pomimo poważnych wstrząsów, jakich doznało życie gospodarcze w latach 1881, 1887/1906 i 1909 stale dalej się rozwijały, tak że w roku 1914 — przed wybuchem wojny światowej — obejmowały:

47.656 wrzecion cienkoprzędnych, 12.000 wrzecion odpadkowych, 1899 krosien mechanicznych, bielnię i wykończalnię, farbiarnię, drukarnię, draparnię, własną gazownię i elektrownię, zajmując 87 ha obszaru i zatrudniając 4400 robotników.

Wybuch wojny światowej w roku 1914 nagle przerwał tak pomyślny rozwój i działalność przedsiębiorstwa: niemieckie władze okupacyjne w czasie wojny nie tylko uniemożliwiły utrzymanie fabryk w ruchu — przez zarekwirowanie surowców i środków fabrykacji, — lecz przez planowe rekwizycje motorów elektrycznych, metalowych części maszyn, oraz pasów i lin napędowych — celowo dążyły do zniszczenia polskiego przemysłu włókienniczego.

Zarekwirowano w tym czasie bez odszkodowania następujące surowce i materiały wartości dolarów 1.950.000 = fr. zł. 10.240.000:

6422 bele bawełny, 164.182 kg przędzy, 6.700.000 metrów tkanin, 304.255 sztuk kołder, 2830 walców miedzianych wagi 151.853 kg netto, pasy i artykuły techniczne wagi 67.767 kg oraz motory elektryczne i maszyny.

Z drugiej strony przewrót ustroju państwowego w Rosji spowodował utratę ulokowanych na terytorjum byłego imperjum rosyjskiego funduszków w wysokości rbl. złotych 2.100.000, czyli dolarów 1.100.000.

Tak więc z chwilą zakończenia światowej wojny w roku 1918 i odrodzenia Państwa Polskiego, firma znalazła się wobec zniszczonych przez nieprzyjaciela środków produkcji — w postaci zdewastowanych maszyn — i bez nagromadzonych w latach przedwojennych środków obrotowych.

Mimo tych trudności, nie pokładając rąk trzeba było przystąpić do odbudowy zniszczonych warsztatów pracy i w tej właśnie tak ciężkiej dla krajowego przemysłu chwili, młode odrodzone państwo udzieliło przemysłowi włókienniczemu wydatnej pomocy przez przydzielenie za pośrednictwem Państwowego Urzędu Zakupów Artykułów Pierwszej Potrzeby surowca — bawełny — na wyrób tkanin dla wojska i ogołoczonej przez wojnę ludności.

Jednocześnie rozpoczęto uruchomienie zakładów na własny rachunek, tak, że rozszerzając stopniowo produkcję i pracując na 2 zmiany, zdołano pod koniec roku 1922 osiągnąć prawie przedwojenną produkcję.

Zaledwie uporano się z temi trudnościami, gdy nowa klęska — inflacja z lat 1923/24 — wyrządziła świeże dotkliwe straty, powodując długotrwały zastój w produkcji.

Jednak przez zastosowanie bardziej racjonalnych metod pracy i wprowadzenie, w miarę możliwości, ulepszeń technicznych opanowano i te trudności, osiągając znaczne obniżenie kosztów fabrykacji przy jednoczesnym zwiększeniu samej produkcji, mimo, że obecnie pracuje o 16% robotników mniej, niż przed wojną.

PRODUKCJA.

W poszczególnych latach po wojnie, poczynając od roku 1919, wyprodukowano:

w roku 1919 przy 479 rob. — 1 305 688 mtr	w roku 1923 przy 3768 rob. — 16 414 689 mtr
„ 1920 „ 1103 „ — 3 433 257 „	„ 1924 „ 3883 „ — 12 813 250 „
„ 1921 „ 1828 „ — 6 176 833 „	„ 1925 „ 3795 „ — 16 355 627 „
„ 1922 „ 2920 „ — 13 076 691 „	„ 1926 „ 3717 „ — 17 818 292 „

Przed wojną zaś wyprodukowano:

w roku 1840 przy 29 rob. — 47 959 mtr	w roku 1900 przy 3368 rob. — 17 843 314 mtr	
„ 1850 „ 200 „ — 451 400 „	„ 1910 „ 4055 „ — 19 289 036 „	
„ 1860 „ 295 „ — 1 003 315 „	„ 1911 „ 4303 „ — 20 469 371 „	
„ 1870 „ 770 „ — 3 052 890 „	„ 1912 „ 4208 „ — 19 892 620 „	
„ 1880 „ 856 „ — 4 572 045 „	„ 1913 „ 4221 „ — 16 745 022 „	(strajk)
„ 1890 „ 1588 „ — 7 025 544 „	„ 1914 „ 4404 „ — 17 533 258 „	(wybuch światowej wojny w sierpniu 1914 roku).

STAN I MAJĄTEK PRZEDSIĘBIORSTWA.

Przedsiębiorstwo posiada następujące oddziały:

przędzalnię cienkoprzędną	o	49 812	wrzecionach
przędzalnię odpadkową	- o	7 917	„
tkalnię	- - - - - o	1 828	krosnach
bielnik	- - - - - o	7	kotłach
farbiarnię	- - - - - o	29	dźygierach
drukarnię	- - - - - o	8	maszynach drukarskich
draparnię	- - - - - o	51	maszynach draparskich
wykończalnię białą i kolorową — odpowiednich rozmiarów.			

Oddział ruchu rozporządza następującem urządzeniem:

9 kotłów parowych powierzchni ogrzewalnej	2555	m ³
5 maszyn parowych	- - - - - o	2800 HP
1 turbina przeciwpiętna	- - - - - o	900 HP
10 generatorów elektrycznych o sile	- - - - -	2925 HP
277 silników elektrycznych	- - - - -	ca. 3800 HP

Gazownia o 3-ch piecach i 18 retortach z 2 zbiornikami pojemności po 500 m³.

Warsztaty mechaniczne i pomocnicze:

ślusarnia o 10 tokarkach,
stolarnia o 4-ch piłach, 5-ciu heblarkach i 13-tu warsztatach stolarskich,
kuźnia, blacharnia i rytownia z kompletnem urządzeniem.

Wartość wyżej wymienionych maszyn i urządzeń wynosi zł. 21.355.595.

Budynki fabryczne przedstawiają - - - - - 399.379 m³ objętości
 a budynki mieszkalne - - - - - 92.000 m³ „
 razem 491.379 m³ objętości, wartości ogólnej zł. 8.053.173.

Obszar zajęty pod zabudowania, podwórza, grunt orny, łąki, ogrody, stawy i parki wynosi ogółem 80 ha o wartości bilansowej zł. 1.100.800.

Kapitał zakładowy wynosił: przed wojną rbl. 3.500.000, podzielony na 3500 akcji po rbl. 1000 każda, a od dnia 1./7. 1928 roku wynosi: zł. 12.250.000, podzielony na 3500 akcji po zł. 3500 każda. Kapitał amortyzacyjny i rezerwy: zł. 19.344.957.

S P R Z E D A Ź.

Sprzedaż wyrobów odbywa się za pośrednictwem Składu głównego w Łodzi oraz całego szeregu składów komisowych i przedstawicielstw, które firma posiada w kraju: w Warszawie, Krakowie, Lwowie, Poznaniu, Wilnie, Równem, Katowicach, Gdańsku, a zagranicą: w Rydze, Wiedniu, Hamburgu, Berlinie, Smyrnie, Konstantynopolu i Paryżu.

Obrót kształtował się jak następuje:

w okresie powojennym:	w roku 1919 — \$ 98 187	a przed wojną:	w roku 1840 — Rb. 21 750
	„ 1920 — „ 675 802		„ 1850 — „ 22 000 = \$ 11 340
	„ 1921 — „ 1 117 536		„ 1860 — „ 94 000 = „ 48 454
	„ 1922 — „ 2 019 026		„ 1870 — „ 550 305 = „ 283 662
	„ 1923 — „ 2 012 583		„ 1880 — „ 1 375 650 = „ 709 097
	„ 1924 — „ 3 050 333		„ 1890 — „ 2 145 557 = „ 1 105 955
	„ 1925 — „ 3 046 447		„ 1900 — „ 5 031 509 = „ 2 593 562
	„ 1926 — „ 3 156 859		„ 1910 — „ 8 452 597 = „ 4 357 001
			„ 1911 — „ 10 362 725 = „ 5 341 601
			„ 1912 — „ 10 092 755 = „ 5 202 442
			„ 1913 — „ 8 719 665 = „ 4 494 665
			„ 1914 — „ 7 490 598 = „ 3 861 126

E K S P O R T.

Specjalną uwagę firma zwracała na eksport, który w roku 1923 osiągnął 20% produkcji. Niestety niepomysłne warunki gospodarcze (wysokie obciążenie podatkowe, nadmierne świadczenia socjalne, wysoka stopa procentowa, brak traktatów handlowych i t. p.), jak również groźna konkurencja zagranicy wstrzymały ten rozwój tak, że firma wywozi obecnie zaledwie 10% produkcji przeważnie do Rumunii, a prócz tego do Łotwy, Litwy, Rosji, Kanady, Ameryki Południowej, Jugosławji, Anglii i Turcji.

Mimo tych trudności firma otacza eksport stałą troską, starając się sprostać wszystkim wymaganiom rynków zagranicznych.

URZĄDZENIA O CHARAKTERZE SOCJALNYM I OŚWIATOWO-KULTURALNYM.

DOMY DLA ROBOTNIKÓW I URZĘDNIKÓW.

Rozpoczynając ten rozdział nie możemy nie wspomnieć o inicjatorce budowy domów fabrycznych ś.p. Auguście z Kruschów Enderowej, która była szczerą zwolenniczką poprawy warunków mieszkaniowych rodzin robotników. Czyniąc zadość jej woli firma przystąpiła w roku 1882-im do budowy pierwszych domów fabrycznych. W latach późniejszych powstawały następne, a obecnie firma posiada 26 murowanych, parterowych domów robotniczych (familijnych).

W każdym domu są 4 mieszkania, składające się z jednego pokoju i kuchni. Do każdego mieszkania należy ogródek rozmiaru 10×10 mtr. Domy familijne zamieszkane są wyłącznie przez robotników firmy. W domach familijnych mieszka obecnie 114 rodzin, 406 osób.

Prócz tego istnieje 9 domów dla urzędników, zamieszkałych przez 25 rodzin urzędniczych.

POMOC LEKARSKA.

Stalej pomocy lekarskiej firma zaczęła udzielać robotnikom, począwszy od roku 1869, kiedy to powstała przy fabryce pierwsza Kasa Chorych, której działalność była regulowana „statutem Kasy dla chorych robotników i robotnic w fabryce Benjamina Krusche w Pabjanicach“.

Świadczenia tej Kasy Chorych ograniczały się do wypłacania chorym członkom zapomóg i ponoszenia kosztów pogrzebu oraz kosztów lekarstw.

Fundusze swe fabryczna Kasa Chorych czerpała ze składek, potrącanych robotnikom w wysokości 1% od zarobku, przyczem firma dopłacała z własnych funduszy brakującą kwotę, która stanowiła 50—75% składek robotniczych.

Prócz tego, począwszy od roku 1883 firma z funduszy własnych udzielała swym robotnikom i ich rodzinom pomocy lekarskiej i szpitalnej, jak również pomocy w wypadku śmierci, ponosząc koszty pogrzebu.

Pierwszy szpital fabryczny został założony 1-go sierpnia 1883 roku, na 6 łóżek w wynajętym domu przy ulicy Zamkowej.

W roku 1885 przeniesiono szpital do własnego parterowego budynku przy ulicy Św. Rocha 266, powiększając liczbę łóżek do 10. W miarę rozrostu przedsiębiorstwa musiano również rozszerzać szpital, a ponieważ budynek okazał się niewystarczającym, wzniesiono w roku 1909 nowy obszerny gmach o nowoczesnym urządzeniu wewnętrznym, zarówno ambulatoryjnym jak i szpitalnym o 50 łózkach.

W roku 1914 w szpitalu zatrudnionych było: 3 lekarzy, 2 felczerów i 2 pielęgniarki.

Koszty utrzymania szpitala wynosiły przed wojną 16—20.000 rb. rocznie, pokrywane z funduszy firmy.

SZKOŁA FABRYCZNA.

Pierwsza elementarna szkoła fabryczna powstała w roku 1886 z inicjatywy firmy „Krusche i Ender“ i „Rudolf Kindler“, kosztem 19.000 rubli.

W roku 1895 firma „Krusche i Ender“, po zbudowaniu specjalnego obszernego gmachu przy obecnej ulicy Skromnej, zorganizowała własną elementarną szkołę fabryczną koedukacyjną z językiem wykładowym rosyjskim, zgodnie z nakazem ówczesnych władz zaborczych.

Początkowo szkoła liczyła ogółem 150 dzieci i 2 siły nauczycielskie. W miarę rozrostu przedsiębiorstwa wzmagala się też frekwencja, która w roku 1903 dosięgała liczby 700, przyczem liczba sił nauczycielskich wzrosła do 7-miu.

W roku 1905, po nastaniu w Rosji bardziej liberalnego kierunku politycznego, uzyskano zezwolenie na wprowadzenie języka polskiego jako wykładowego, z wyjątkiem historii i geografji, które to przedmioty wykładano nadal w języku rosyjskim.

Jesienią 1914 roku lokal szkolny został zarekwirowany przez władze okupacyjne, na skutek czego zajęcia zostały przerwane. Wznowiono je w roku 1915-ym w lokalu obecnej szkoły powszechnej Nr. 1 przy ulicy Kościuszki, z polskim językiem wykładowym. Stan ten przetrwał do 1-go października 1917 r., t. j. do chwili przejścia szkolnictwa przez Komisję Przejściową Tymczasowej Rady Stanu.

Lokal szkoły fabrycznej oddano wtedy bezpłatnie do użytku nowozałożonej Szkoły Rzemiosł, powstałej z inicjatywy i przy wydatnym materialnym poparciu Zarządu firmy.

Szkoła Rzemiosł korzystała z lokalu firmy aż do czasu wybudowania własnego budynku w roku 1927.

BIBLIOTEKA FABRYCZNA.

Dbając o rozwój umysłowy robotników i ich rodzin, firma założyła w roku 1905-ym bibliotekę fabryczną, składającą się:

z książek dla dzieci i młodzieży, dzieł naukowych, powieści, życiorysów i opisów podróży. W roku 1912-ym księgozbiór liczył 1599 tomów, w tem: 882 książek polskich, 604 niemieckich i 113 rosyjskich.

W czasie wojny światowej znaczna część książek zaginęła, tak, że w chwili zakończenia wojny księgozbiór wynosił tylko 827 tomów. W latach powojennych stopniowo uzupełniano księgozbiór i obecnie biblioteka rozporządza 3198 tomami z rozmaitych dziedzin literatury.

W roku 1923 założono przy bibliotece czytelnię, wyposażoną we wszystkie ważniejsze pisma codzienne, tygodniki i miesięczniki, jak również w 5-ciolampowy odbiornik radiowy, szachy, warcaby, etc.

Codziennie zbierają się tam robotnicy, szczególnie młodzi, spędzając wolny czas przy czytaniu i grze towarzyskiej.

STOWARZYSZENIE SPORTOWE.

Oceniając doniosłe znaczenie sportu w życiu społeczeństwa, Zarząd firmy popierał wszelkie poczynania, mające na celu rozwój kultury fizycznej wśród rzesz robotniczych. Dzięki wydatnej, zarówno materialnej, jak i moralnej pomocy firmy i poszczególnych członków Zarządu, powstało w roku 1923 Towarzystwo Sportowe „Kruschender“ o następujących, stopniowo zakładanych sekcjach: gimnastycznej, lekko-atletycznej, gier sportowych, pływackiej, kolarskiej, bokserskiej i piłki nożnej.

Prócz tego istnieje również żeńska grupa gimnastyczna i sekcja dramatyczna.

Do Stowarzyszenia należy młodzież pochodząca przeważnie z rodzin robotniczych. Stowarzyszenie już nieraz zbierało plon swej pożytecznej działalności, uzyskując wielokrotnie mistrzostwa oraz cały szereg zwycięstw w różnych zawodach sportowych.

ŁAŹNIA FABRYCZNA I PRALNIA.

Przy fabryce istnieje zakład kąpielowy, założony w roku 1906-ym. Zakład składa się z 36 wanien dla robotników oraz jednej wanny i jednej łaźni rzymskiej dla urzędników.

Oprócz tego firma utrzymuje pralnię dla robotników i biednych mieszkańców miasta.

Z łaźni i pralni pracownicy korzystają bezpłatnie.

UDZIAŁ FIRMY W WYSTAWACH WSZECHŚWIATOWYCH.

Za swe wysiłki nad rozwojem przemysłu krajowego i za wysoką jakość swych wyrobów przedsiębiorstwo odznaczone zostało między innymi następującymi nagrodami:

- w 1857 r. medal srebrny na Wystawie Wyrobów Rękodzielniczych w Warszawie;
- w 1865 r. medal złoty na Wystawie Przemysłowej w Moskwie;
- w 1867 r. list pochwalny na Wystawie Rolniczo-Przemysłowej w Paryżu;
- w 1873 r. medal brązowy na Wystawie Wszechświatowej w Wiedniu;
- w 1880 r. medal srebrny na Wszechrosyjskiej Wystawie Przemysłowej w Petersburgu;
- w 1882 r. medal złoty na Wystawie Wszechrosyjskiej Przemysłu i Sztuki w Moskwie;
- w 1888 r. wielki medal złoty na Wystawie Tkackiej Muzeum Przemysłu i Rolnictwa w Warszawie;
- w 1896 r. prawo używania godła państwowego na Wszechrosyjskiej Wystawie Przemysłu i Sztuki w N. Nowogrodzie;
- w 1900 r. medal złoty na Wszechświatowej Wystawie w Paryżu.

OBECNY SKŁAD ZARZĄDU:

Krusche Feliks — prezes
Ender Karol — wiceprezes
Ender Teodor — wiceprezes
Ender Stefan — dyrektor
Bagun-Bersin Włodzimierz, konsul — dyrektor
Arlet Robert — dyrektor.

Siedziba Zarządu znajduje się w Pabjanicach przy ulicy Zamkowej Nr. 3.

Oto w głównych zarysach historia rozwoju przedsiębiorstwa na przestrzeni jednego stulecia. Praca wytrwała i trud mozolny złożyły się na dzieło, które zostało dokonane. Rozpoczęte skromnymi środkami w roku 1826-ym, rosło i potężniało prawie nieprzerwanie do roku 1914-go, do chwili wybuchu wojny światowej, która zahamowała na pewien czas ruch i rozwój przedsiębiorstwa, dotkliwie zadając mu ciosy.

Gdy na zegarze dziejowym wybiła godzina wskrzeszenia Polski, pracę podjęto na nowo. Położenie było nad wyraz trudne. Jednakże, dzięki nieustannym wysiłkom odbudowano zniszczone w czasie wojny warsztaty pracy, udoskonalając zarazem wszelkimi możliwymi środkami całość aparatu wytwórczego. Proces ten trwa nadal w chwili, gdy przekraczamy progi drugiego stulecia istnienia firmy.

ZARZĄD

TOWARZYSTWA AKCYJNEGO
PABJANICKICH FABRYK WYROBÓW BAWELNIANYCH
„KRUSCHE i ENDER”
w PABJANICACH.

Pabjanice, latem 1928 roku.

